

НА СВЕТИМ ВОДАМА ЛИМА

(НЕМАЊИЋКЕ ЦРКВЕ И МАНАСТИРИ У ПОЛИМЉУ).

Гласник Скопског Научног Друштва је љубазно пристао да објави моје путописне архитектонске белешке из долине Лима. У књизи V (1929. године) приказана је већ црква *Св. Богородице у Бисџици*, а у књизи VII—VIII (1930. г.) црква *Св. Пејра*, обе из бијелопољскога краја. На тај начин почео сам износити полимске споменике хронолошким редом. Даљи низ, према ономе шта сам ја од цркава у Лиму видео, 1926. г. (на путу са архитектором г. Пером Поповићем) и накнадно 1929. и 1931. године, био би отприлике овај: *Затон*, *Падеж*, *Св. Ђорђе „у Дабру“*, *Ђурђеви Сџујови* у Беранима, *Милешева*, *Давидовица*, *Мајсџоровина*, *Куманица* и *Бања*. Негде међу овим именима је место и цркви *Св. Николе* у Бијелој Пољу, којој неznam ни приближно време постанка.

Ради опште ориентације на сл. 1. дат је цео ток Лима са обележеним положајем споменика. Приликом поменутих путовања снимио сам и масу детаља профане архитектуре уопште, који су у толико интересантнији у колико је извеснија чињеница да је то иста она грађевинска традиција, која се стотинама година развија, доносећи нам до данас прастаре типове и појединости нашег народног неимарства. Полимље је остало верно „брвнари“, која је — на супрот западњачкоме „бондруку“, импортираноме са обала Средоземнога Мора — коренито старословенски начин грађења, донет ваљда још са сеобом на Балкан. Неколико примера, и једног и другог, дато је узгред и на сл. 1. Међутим, том народном архитектуром се нећемо овде детаљније бавити, и циљ је овога чланка само да доврши приказ немањичких сакралних споменика лимске долине. Они никако не чине једну групу, ни хронолошки ни стилски, и ја их дајем овако заједно просто из разлога што сам их тако упознао, и што то у изношењу материјала без претензија компаративне студије није незгодно.

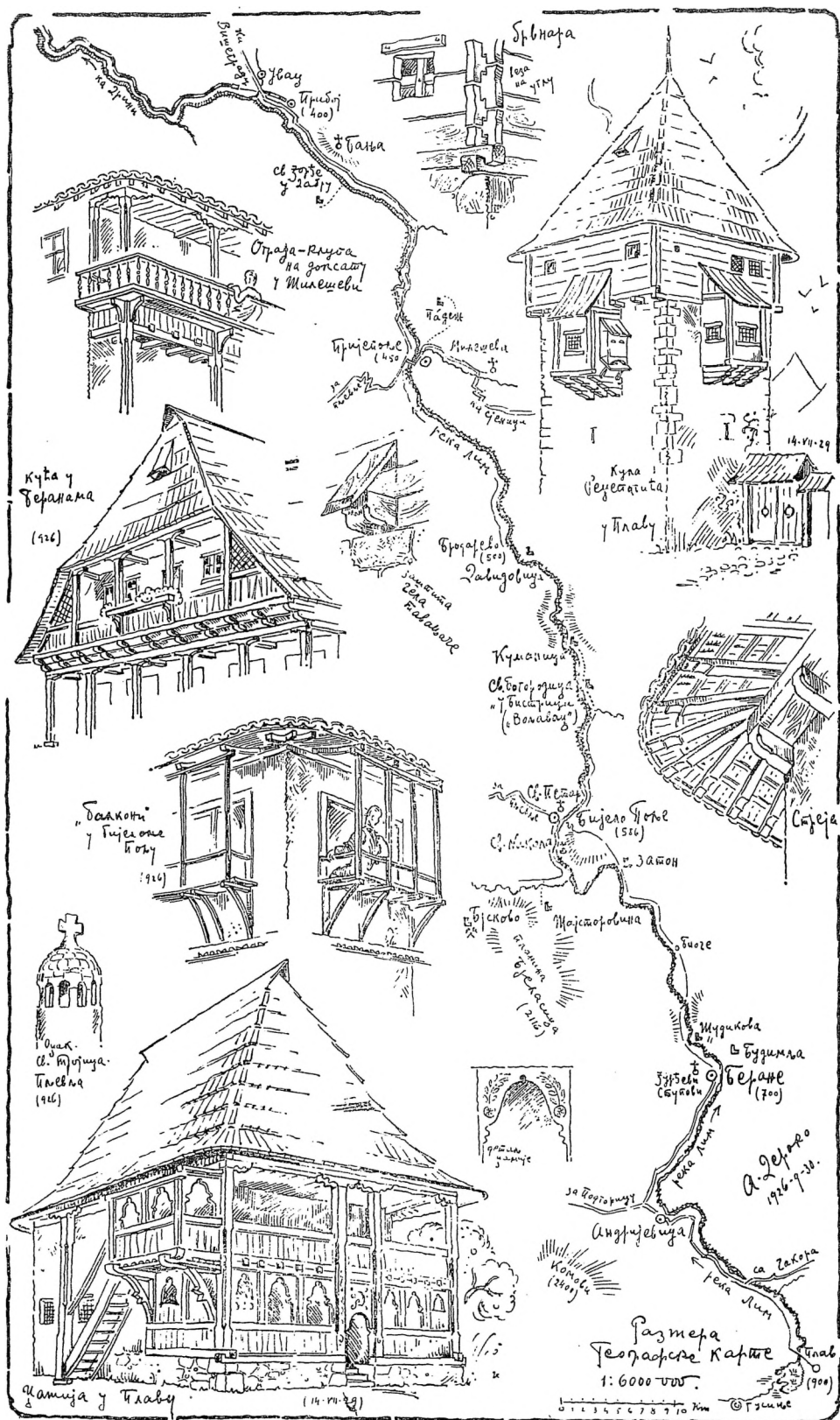
Појединим објектима о којима је већ до сада писано (нарочито у: М. Васић — *Жича и Лазарица* и G. Millet — *L'ancien art Serbe* и студија у *L'art byzantin chez les Slaves*) ја се нећу опширније бавити, већ ћу о њима дати само новији материјал или своје опаске.

Без других увода даћемо просто грађевину за грађевином.

ЗАТОН.

Код села Затона, десно одмах више пута Беране—Бијело Поље, налазе се рушевине ове детелинасте црквице (сл. 2). Зидане је у камену, на приморски начин. Висина остатака не прелази човечији раст.

Грађевина је основом врло слична црквици у изумрлом немањичкоме граду Дривасту код Скадра, затим цркви *Св. Николе* код Нина, и најзад још донекле и црквама *Св. Мартина* у Придрази код Новиграда и оној у Билицама — све три у Далмацији и све три, по г. М. Васићу, вероватно из IX века. Свакако да је и црква у Затону из исте групе, а вероватно и из истог доба, те би спадала у наше најстарије пренемањичке споменике.

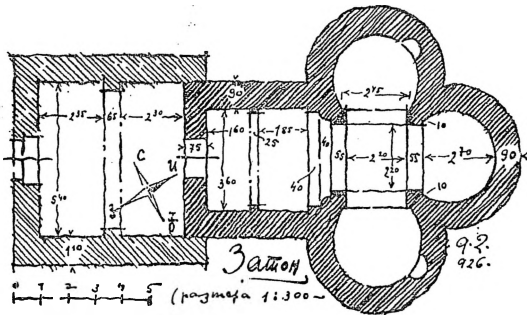
Сл. 1. Долина Лима с детаљима профане архитектуре.

ПАДЕЖ.

Кад је реч о најстаријим споменицима, можда је још старија од *Затоно* црква чије се рушевине налазе, данас зарасле у шумарак, испод школе села Падежа, 4—5 км. северно од Пријепоља. Ту цркву и Јиречек помиње као једну од најстаријих за које се зна.¹ Међутим, ја ћу овај споменик оставити за засебан чланак док испитам подробије материјал.

СВ. ЂОРЂЕ „У ДАБРУ.“

Идући даље хронолошким редом наилазимо на ову Немањину задужбину, познату и под именима „Ораховица“ или „Мажићи“, чије се рушевине налазе с леве стране Лима, мало даље уз поток, према т. зв. манастирскоме хану више „Бање“ прибојске. Рушевине су сељаци раскрчили те се основа јасно распознаје (сл. 3). Зидови (озидани притесним каменом и облутком) држе се још за 1—2 м. висине. Црква је била базиликалног облика са куполом али без певничких трансепта. Имала је и једновременно изведену припрату. Трагова живописа више нема. Архиепископ Данило пише да је краљ Милутин обнављао ову цркву, међутим те су преправке ваљда ишчезле са горњим делом грађевине па је остала само ова Немањина основа. Манастир је изгледа запустео у XVII веку.²

Сл. 2. Основа цркве код Затоно.

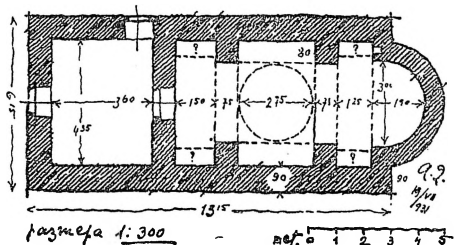
ЂОРЂЕВИ СТУПОВИ „У БУДИМЉИ.“

Манастирска црква се налази одмах више данашње вароши Берана, недалеко од старе Будимље, чији се готово невидљиви остаци налазе с друге стране Лима, затрпани наносом неке десне притоцице, пред уласком реке у клисуру Шудикове.

Цркву је дигао око 1220. год. Немањин синовац жупан Стефан Првослав, син најстаријег Немањиног брата Тихомира (који је овде и сахрањен и чији надгробни запис постоји, обновљен, у олтару); а Сава је у њој поставио седиште једнога од својих епископа.

У грађевинскоме погледу (сл. 5) црква припада свакако преднемањинској архитектури (мада постоје Немањине

грађевине дигнуте пре ње), оној каква се дотле развијала у Приморју у XI и XII веку.³ То доказује њен тип базилике са нишама изнутра у бочним зидовима и појачавајућим луцима полуобличастог свода, који полазе са наспрамних пиластра, између ових ниша. То доказује и начин на који је купола дигнута између ова два појачавајућа лука, без коцкастог постоља изнад крова.

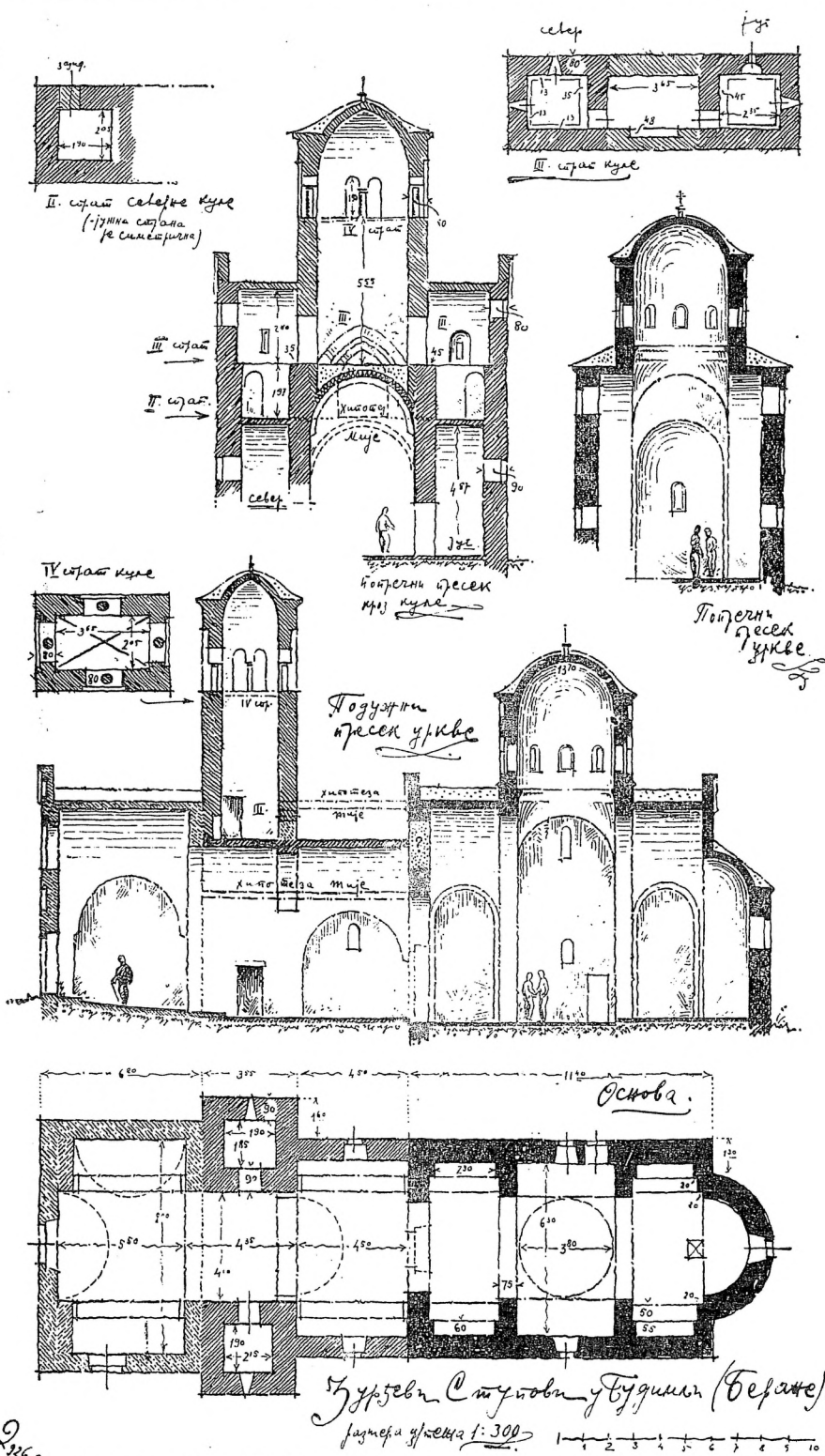

Сл. 3. Св. Ђорђе у Дабру.

¹ К. Јиречек, *Das Christliche Element*, стр. 167.

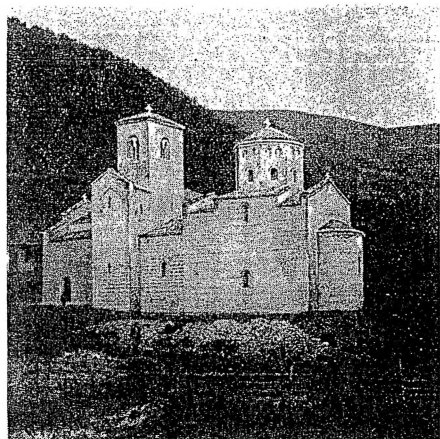
² В. Марковић, *Православно монаштво*, стр. 67.

³ М. Васић, *Архитектура у Далмацији*, стр. 23—37.

Сл. 4. — Ђурђеви Ступови код Берана,

Уз првобитну цркву је прво дозидана једна припрата, фланкирана са две куле, као код цркава: *Св. Николе* у Топлици, *Ђурђевиx Ступова* у Расу и *Св. Петра* у Лиму (и летопис бележи: „Цркв Св. Георгија од два ступа у Будимљи“), а испред ове призидана је доцније и спољна припрата. У детаљније описивање грађевине нећу улазити, јер је ово учинио нарочито опширно француски научник Millet.⁴ Приложићу само своје архитектонске скице споменика (сл. 4), на којима су обележене и комбинације дискутоване

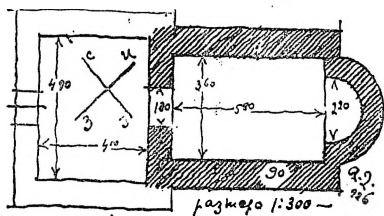
Сл. 5. — Ђурђеви Ступови код Берана, пре и после рестаурације.

у поменутој Millet-овој студији и подвућићу, да ја верујем да је припрата имала у почетку две куле изнад унутрашњих зидова, над којима је после сазидан онај високи средишни звоник.

Црква је била прилично одржана, али је ипак 1926. године рестаурирана. Радове је извео архит. г. Пера Поповић. Интересантно је забелжити да је кредит био намењен другој цркви истог имена, којој је збиља помоћ била више него неопходна, али је неко, у последњем тренутку, додао у решењу, после имена „Ђурђеви Ступови,“ речи „код Берана“ у место код „Новог Пазара;“ и тако је рестаурирана ова грађевина а она друга остављена да дефинитивно пропадне.

ШУДИКОВА.

Више остатака старе Будимље, већ у самој теснаци по уласку Лима у клисуру, налазе се рушевине мале црквене грађевине чије је време постанка непознато. Основа цркве је просто правоугаона (сл. 6), а олтарска апсида је полукружне линије. Испред црквице је призидана припрата. Каменом озидани зидови се нису одржали више него за човечију висину.

МИЛЕШЕВА.

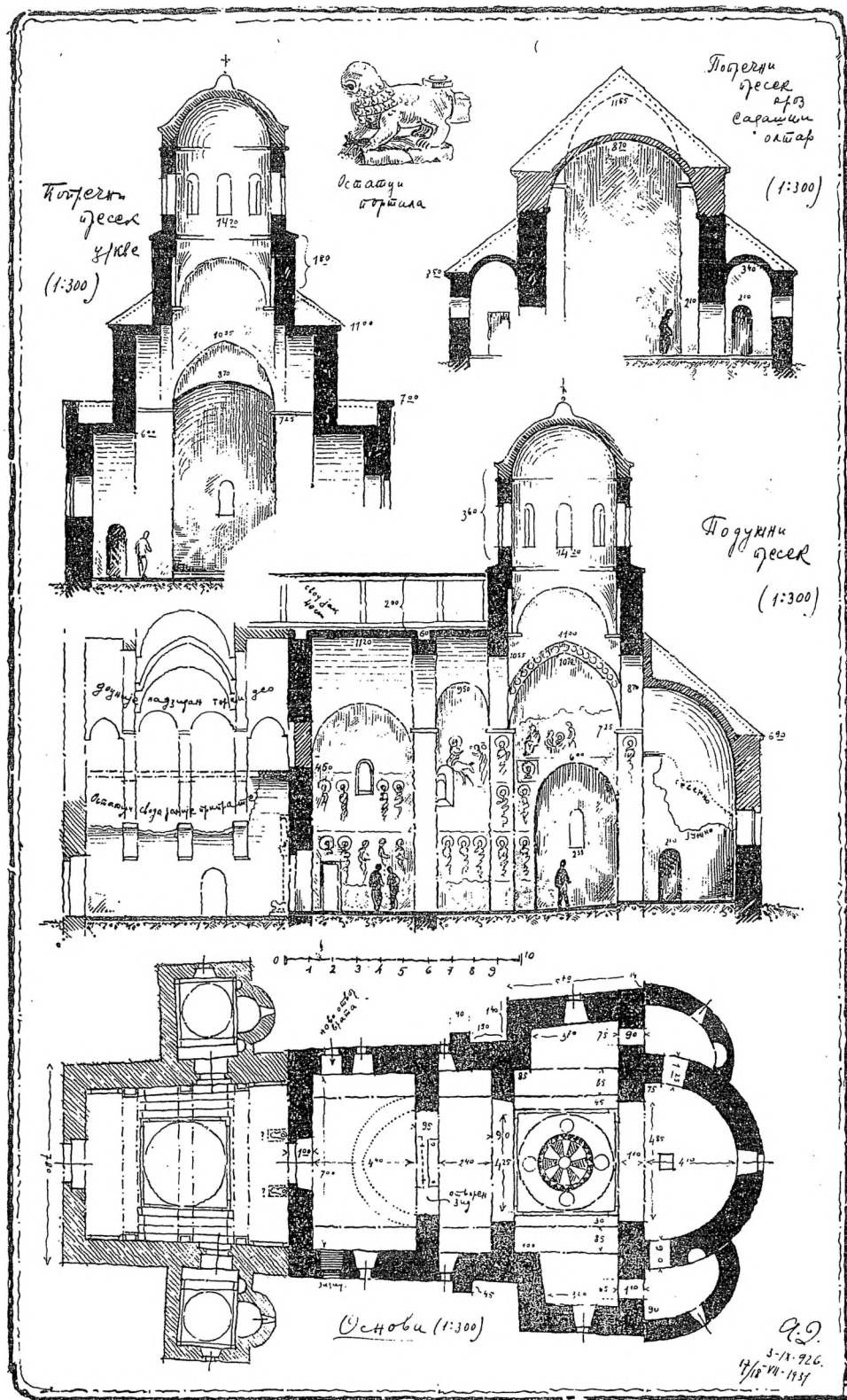
Сл. 6. — Шудикова, код Берана.

Сићи ћемо опет низ реку чак до Пријепоља да би се задржали на овој грађевини, јер тако захтева хронолошки ред.

Манастир се налази 5—6 км. источно од Пријепоља, поред пута за Сјеницу. Дигао га је краљ Владислав и посветио Вазнесењу; „пописан“ је, по Millet-у, између 1228. и 34. год., а тело Св. Саве је у њему сахрањено

⁴ G. Millet, *L'art byzantin chez les Slaves*.

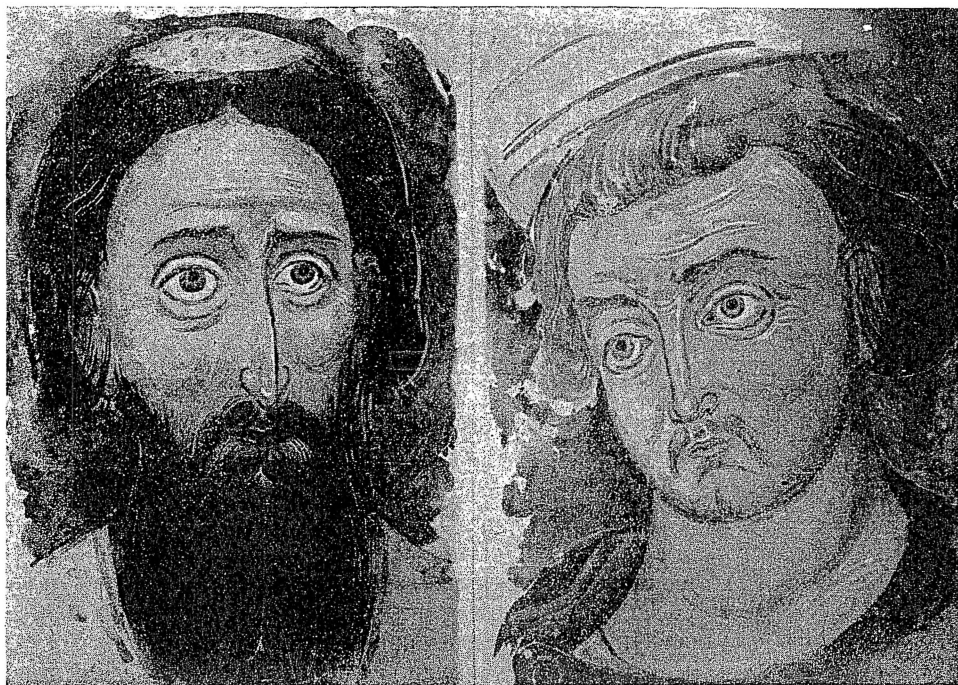
⁵ Историјски податци код Dr. В. Петковића у *Енциклопедији*.

Сл. 7. — Манастир Милешева код Пријепоља.

1237. год.⁶ Према томе изгледа да је лик свечев, који је насликан у припрати, рађен за живота његова. Исто тако и лик ктиторов претставља (по Millet-у) Владислава још пре краљевства (краљевао од 1234. до 1243. год.). На фресци се јасно види да је круна додата накнадно. — Обадва су лика (сл. 8 и сл. 9) не само најбољи портрети које је старо српско сликарство дало, него чак можда и најбољи које је XIII век уопште створио. Они су дати са много реализма у форми, а са исто толико живота и мисаоности у изразу, у једној чисто сликарској синтези, али се далеко одвајају од дотадашњег декоративног и стилизованог византиског портрета. Уопште узев, живопис *Милешева*, са оним *Сойоћана*, најбољи је претставник монументалног зидног сликарства нашег у XIII веку, а можда и претставник најбољег нашег старог сликарства уопште.

Сама грађевина је једна од карика дугога ланца немањихких базилика са куполом, ниским певничким трансептом и припратом, која [везује *Сцу-*

Сл. 8 и 9. — Портрети Св. Саве и краља Владислава у Милешеви.

деницу преко *Жиче*, *Хвостанске Богородице* и *Пећи* са *Морачом*, *Сойоћанима*, *Грацем*, *Давидовицом*, *Ариљем* и *Бањском*. На овој грађевини су први пут проширени бочни зидови храма изван ослонца куполе и коцкасто постоље њено је попето више ка слемени двосливнога крова, тако да бочне фасаде овога постоља не остају више у истој равни са бочним фасадама грађевине (сл. 10). На тај начин је почето степенасто моделисање силуете грађевине у попречном пресеку њеном. Код *Сойоћана* ће се то само наставити.

Нећу се упуштати у детаљнији опис споменика. Millet је рекао већ довољно (*L'art byzantin*, стр. 168). Задовољићу се само изношењем својих архитектонских скица (сл. 7), а на његове закључке, да данашњи олтарски део грађевине није више онај првобитни, рећи ћу да сам споменик испитао у два маха, 1926. г. и 1931. г. (овај други пут сам чак копао око олтарске

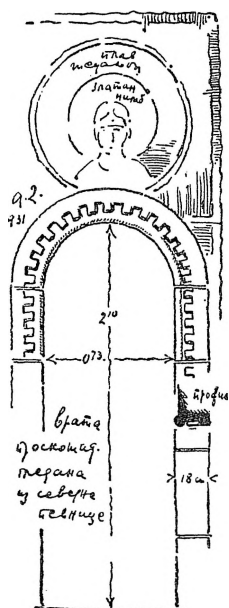
⁶ Историјске податке видети код Др. В. Петковића у *Енциклопедији* и код В. Марковића у *Православно монаштво и манастири средњовековне Србије*.

апсиде неби ли нашао трагове каквих старијих темеља), и да сам утврдио да је тај олтарски део грађевине добио свој данашњи облик основе свакако пре израде првобитнога живописа — онога из XIII века. То се види по томе

Сл. 10. — Манастир Милешева.

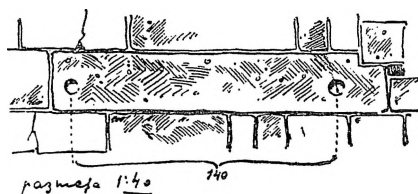
што слој са тим живописом иде непрекидано са источних страна „триумфалнога лука“ на унутарње стране олтарске апсиде. Тај је слој данас још прекречен, но креч већ пада и када се буде потпуно скинуо остаће цео доњи део апсиде покривен оригиналном иконографијом из XIII века.

Сл. 11. — Врата проскомидије у Милешеву.

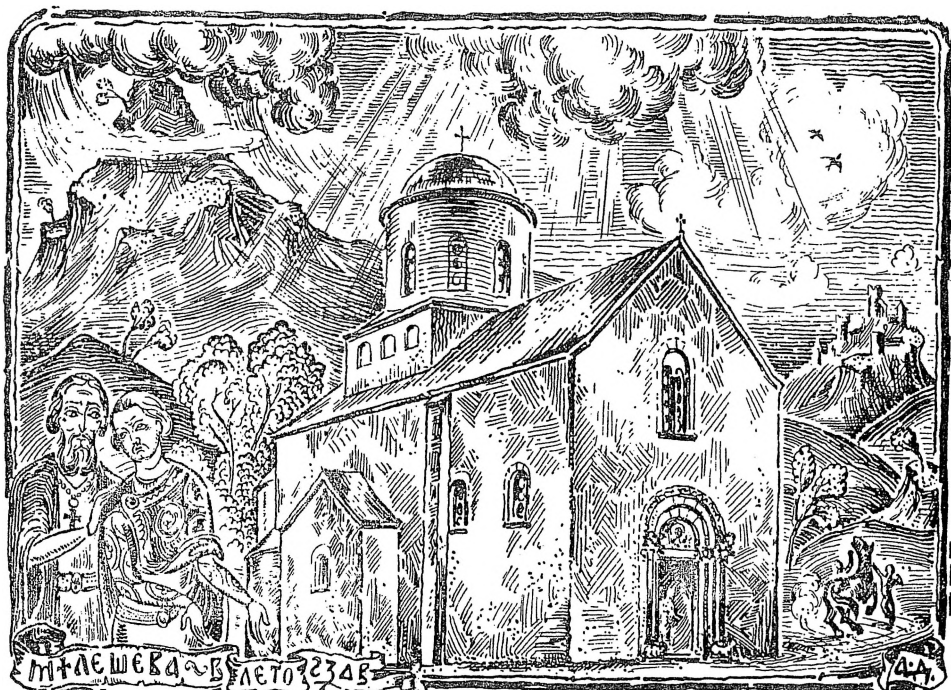
На тај начин *Милешева* би отступала од уобичајенога типа својом основом источнога дела грађевине и, ко зна из каквих разлога, травеј источно од простора под кубетом не би био уопште ни изведен. У могућност оваквога првобитнога облика убеђује ме и основа Хвостанске Богородице, коју је недавно откопао један аматер из Пећи. Ја сам ту основу видео још недовољно раскречену, али је већ тада било јасно да се и код ове грађевине велика полукружна апсида ослања директно на простор под кубетом, без посредовања источнога травеја нормалне базилике. А што је још интересантије, изгледа да су проскомидија и ђаконикон, у угловима између ове апсиде и певничких трансепта, имали исте лучне основе као и код *Милешеве*.

Овако је, дакле, у доњем делу олтарских зидова. Међутим свод олтарске апсиде није више онај првобитни, он је био пао заједно са половином (по висини) зида апсиде и после је президан нижим сводом,

Сл. 12. — Праг изчезлих „красних врата“ у Милешеву.

тако да овај остаје нижи и од самога источног великог лука („триумфалног,“ како смо га назвали) куполе. Граница надзиђивања јасно се познаје под кречом, изнутра на зиду апсиде.

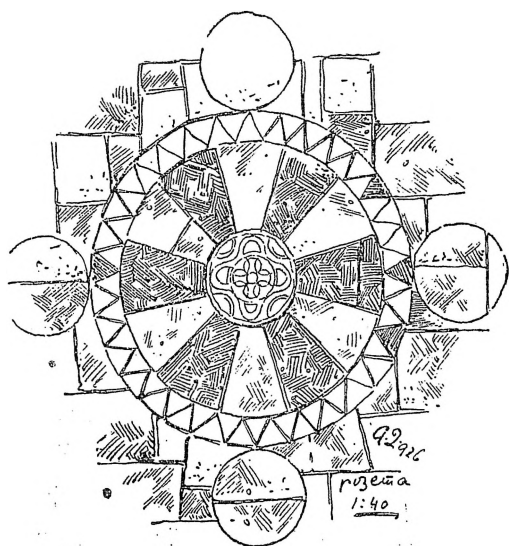
Сл. 13. — Првобитни изглед Милешеве.

Millet затим тврди да су врата која из трансепта воде у бочне просторе олтару доцније у зидовима пробијена. То ми изгледа вероватно за јужна врата, јер је збиља код наших старих храмова ретко кад ђаконикон био директно спојен са солејом; али ми врата проскомидије изгледају првобитна па доцније само повишена и опточена новим мермерним первазом. Фигура живописа изнад њих је у ствари само медаљон са главом који је био изнад старогa нижег отвора (сл. 11).

Сем презиђивања олтарскога дела, нарочито је велика промена извршена на грађевини тиме што је, ко зна када раније, призидана једна спољна припрата испред западнога улаза у цркву. Тада је отворен преградни зид између самога храма и његове првобитне припрате, а праг „красних врата“ види се још на томе месту међу каменим плочама пода (сл. 12). Од романскога портала, — који је био или на томе преградноме зиду или на самој западној фасади грађевине, и који Ивенс спомиње у путопису из прошлога века, — остао је данас, у порти цркве, само један од два камена лава, који су некада били лево и десно од улаза и носили колонете довратника (сл. 14).

Сл. 14. — Лав с портала у Милешеву.

Сл. 15. — Розета амвона у поду Милешеве.

Сем овога обратићемо пажњу још и на чињеницу да је, међу свима немањинским базиликама овога типа, једино код *Милешеве* певнички трансепт примакнут савим уз олтарску страну (код *Жиче* и *Пећи* је тачно супротно, код *Мораче* и *Сойоћана* је примакнут нешто ближе западноме делу „солеје,“ а више одмакнут од олтара и, најзад, код *Градца*, *Ариља* и *Бањске* је тачно у попречној осовини куполе). Под куполом је у поду амвонски

Та прва спољна припрата била је „приморскога“ типа, т. ј. покривена је била каменим полуобличастим сводом, појачаним ребрима. Свод ове припрате ишао је висином испод некадањег прозора на западној фасади цркве (доцније зазиданог). Ова припрата имала је бочне капелице са кубетом, које имају *Жича* и *Морача* уз бокове цркве.

Трећа већа промена грађевине изгледа изведена да је за време аустријске окупације Санџака. Тада је изнад пропалога свода ове призидане припрате надзидана једна нова конструкција, са куполом, висока колико и сама црква. Истом приликом грађевина је препокривена и тада јој је и старо кубе надвишено. — Данашњи покривач кубета састоји се из лима, који преко дашчане оплате лежи директно на своду.

Сл. 16. — Ктиторски модели Милешеве.

Сл. 17. — Манастир Давидовица.

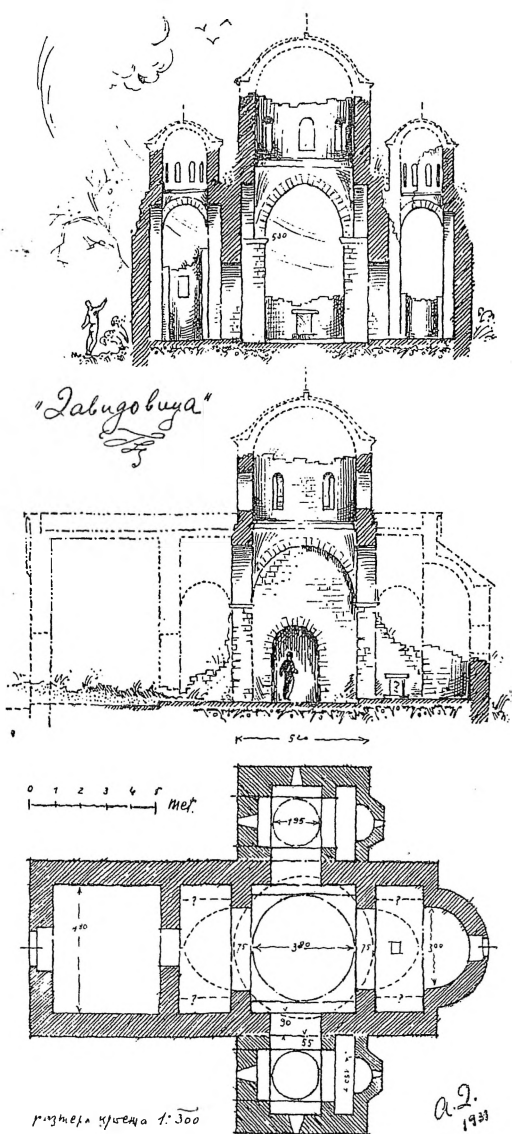
круг комбинован од плавога и белог комађа мермера (сл. 15); а горе свуда по зидовима „солеје,“ у малтеру живописа, виде се грлићи керамичких судова, узиданих ту ради боље акустике целог простора (ти зидови су дубоки око 30 цм., толики им је и унутарњи пречник, грлић има отвор од 6 цм., а дебљина зида је 1 цм.). У цркви се виде два слоја малтера са живописом, један преко другог; на доњем су првобитне фреске из XIII века. На њима је у два маха (у припрати првобитној и у првоме травеју храма) претстављен модел грађевине у руци ктитора (сл. 16). По тим сликама и по стварности дат је на сл. 13 замишљени првобитни изглед спољашности овога храма.

ДАВИДОВИЦА.

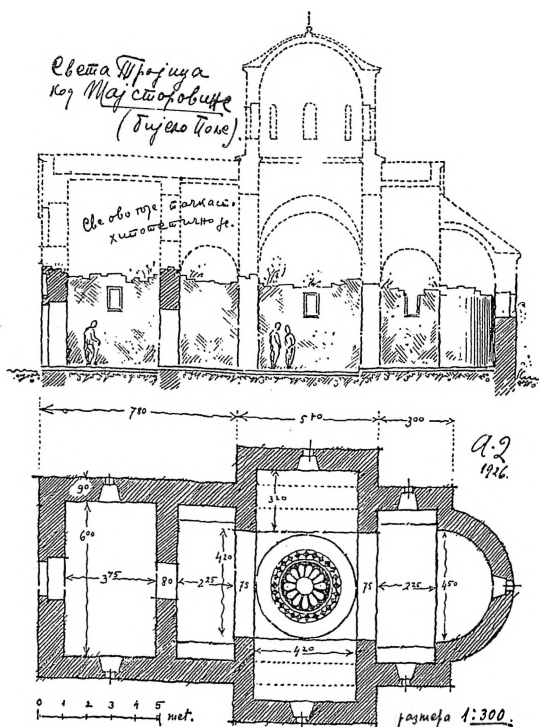
Давидовица је данашње име манастира, који је код Бродарева (више села Гробнице) на Лиму, између Бијелог Поља и Пријепоља, дигао Немањин унук а син Вуканов жупан Димитар, као монах Давид. Грађевина је данас потпуно у рушевинама (сл. 17). Храм је некада био посвећен Богојављењу, а г. Др. Влад. Тороровић је нашао уговор о зидању скопљен са приморским мајсторима 1284. године. Црква је озидана сасвим на приморски начин ситним квадерима камена. Имала би потпуно тип „рашке“ базилике са куполом да није једне аномалије која је још више доводи у везу са Приморјем. — Оне бочне параклисе које смо видели уз западни брод *Жиче*, које је вероватно имао и најстарији храм у *Пећи* са северне стране, исто као што и данас има *Морача*, а које, уз припрату, има и *Милешева*, протомајстор *Давидовице* је поставио уз бокове „солеје“ на место певничких трансепта „рашке“ базилике (сл. 18). По оваквоме распореду наша грађевина необично потсећа на слични распоред основе код цркве на острвцу Св. Катарине код Пуље у Истри. Тамбур купета је цилиндричан и на њему су изостављени они прозори који би гледали у мале бочне куполе. Живопис је пао, јер ни калота на куполама више нема, као ни сводова и зидова припрате и оба травеја цркве.

МАЈСТОРОВИНА.

Попећемо се још много више натраг уз Лим, идући све хронолошким редом за споменицима, да би посетили, чак у самој подножју високе Беласице, недалеко од некада тако чувенога у средњем веку *Брскова*, рушевине ове цркве посвећене *Светлој Тројици*.

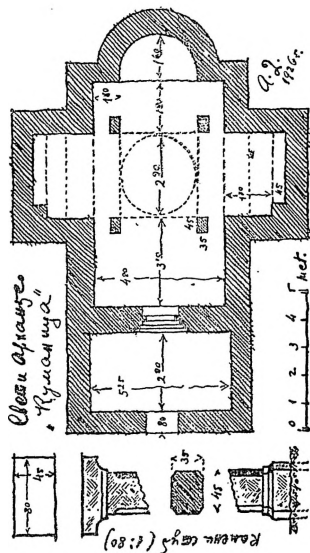
Сл. 18. — Црква Давидовица код Бродарева.

Сл. 19. — Мајсторовина, код Бијелога Поља.

КУМАНИЦА.

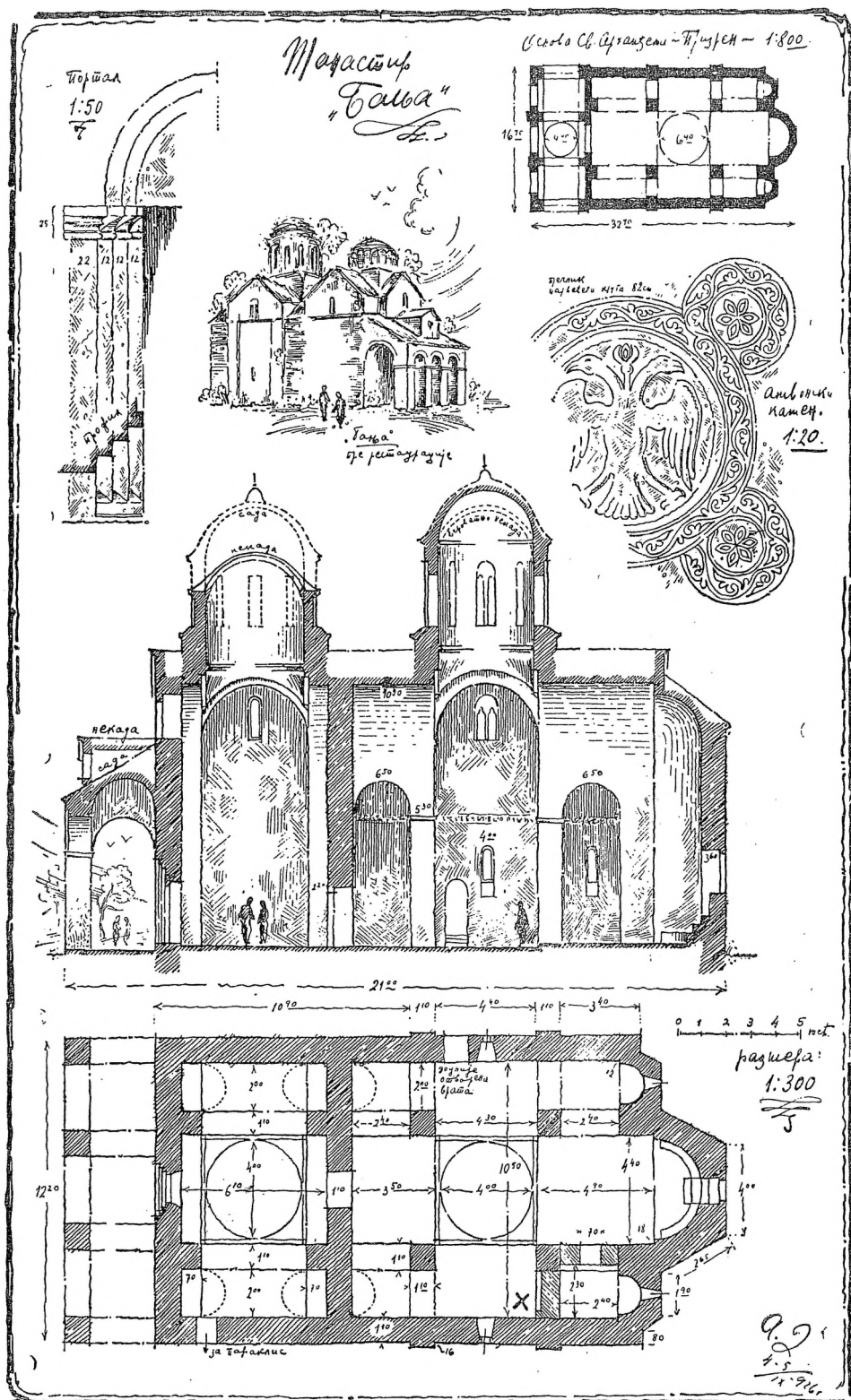
Рушевине цркве овога манастира, посвећенога Св. Арханђелу, налазе се с десне стране Лима на самој уласку реке у непроходну клисуру испод Бијелога Поља а испред Бродарева. Да ли је њено име везано за какав поход Куманаца (Јиречек спомиње један њихов упад 1253. год., којом је приликом страдало Бијело Поље) или за какво њихово насеље (као са „Кумановом“ што је случај) не зна се. Г. Др. В. Петковић (у *Енциклопедији* под „Св. Арханђео“) мисли да је споменик из XIII или XIV века. Мени се чини да грађевина припада овчарско-кабларскоме типу (сл. 20), али једној доцнијој варијанти која уводи слободне стубове који носе кубе. Збиља, на местима која изгледају првобитна, из затрпаног пода храма избијају четири изломљена остатка камених стубова, образујући међу собом правилан квадрат изнад кога се могло некада дизати кубе. Како је пак ова конструкција могло бити спојена са обимним зидовима грађевине данас се не види, јер су ови порушени скоро до саме земље. Ти зидови су били некада изведени у камену. Олтарска апсида цркве подзидана је готово уз саму вертикалну литу клисуру.

Сл. 20 — Куманица, код Бијелога Поља.

БАЊА.

Пре свега овај споменик нема више никакве архитектонске везе са некадашњим манастиром *Св. Николе „у Дабру“* из студеничкога типика. Он само заузима његово место. Стари немањински храм је ишчезао и данашњу црквену

Сл. 21. — Манастир Бања код Прибоја.

грађевину дигао је, збиља „из основа,“ краљ Стеван „Дечански“ и то вероватно пре но што је и саме *Дечане* саградио. *Дечани* су завршени 1335. год., а један запис (Записи, 4935) бележи да наш манастир „от испрва сздан бист“ од краља Уроша III, настојањем дабарскога епископа Николе око 1329 лодине. У прилог томе иду и ктиторски ликови Дечанског и Душана, који заједнички држе модел храма, први левом а други десном руком. Поред главе оца стоји натпис: „СТЕФАН ТРЕТИ УРОШ КТИТОР СВЕТАГО ХРАМА СЕГО,“ а поред сина: „СТЕФАН СИН КРАЉА УРОША.“ — Портрети се налазе на месту обележеном са X у основи цркве (сл. 21).

Сл. 22. — Никољац, код Бијелога Поља.

Грађевина се налази на великој висини изнад Лима, јужно од Прибоја, на изворима лековите воде. Била је до релативно скорашње преправке (из времена аустриске окупације Санџака), готово потпуно очувана, што показује једна фотографија из тога доба, урамљена и изложена у самој цркви (сл. 21). Недостајао је само оловни покривач. Тада су пак, вероватно исте руке, као и на оближњој *Милешеви*, порушиле обе калоте кубета и надвисиле оба тамбура, препокриле кров и све споља и изнутра облепиле и свеже окречиле.

Црква показује правилан тип крстообразне грађевине, са крстом основе уписаним у правоугаоник обимних зидова, код кога куполу носе четири средишна ступца. Испред оваквога храма, а једновременно са њиме изведена, налази се припрата која је некада имала ниску слепу куполу само са декоративном аркатуром, од опека, споља. Испред свега био је један отворен трем. Доцније је са јужне стране припрате дозидан и један велики параклис, који ја у скицу (сл. 21) нисам ни уносио.

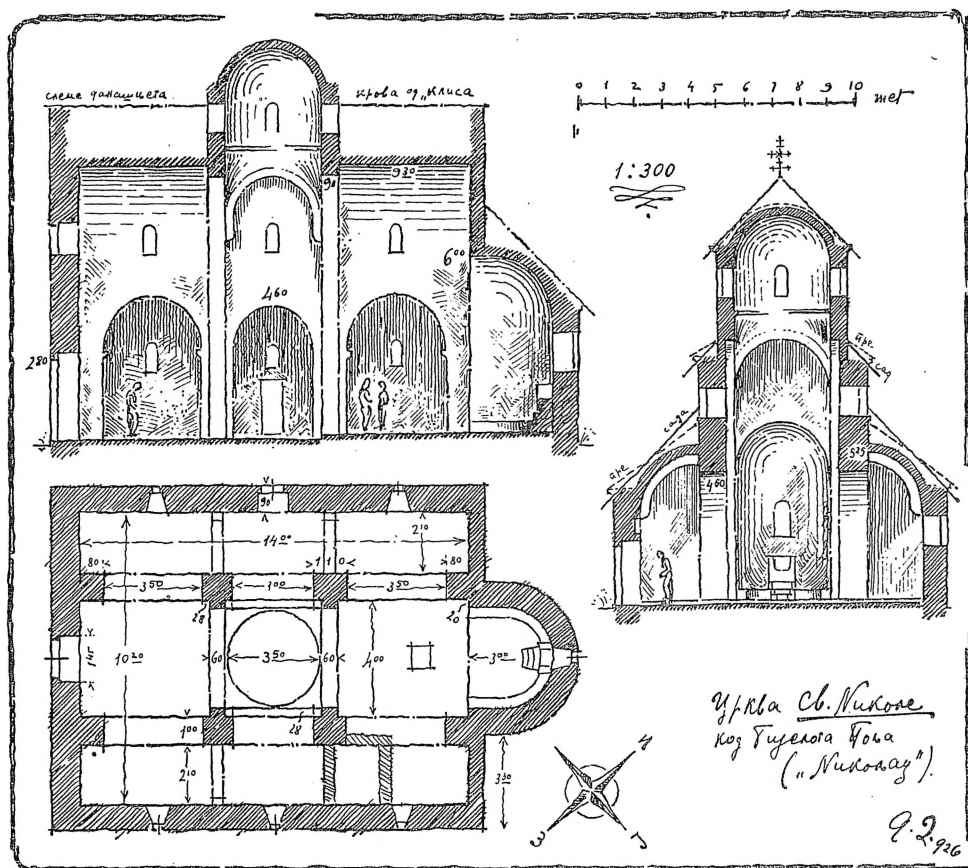
Душан ће на својој задужбини *Св. Архенђела* код Призрена, дигнутој неких двадесет година доцније, репродуковати, у главном, распоред *Бање*, само што ће на овој другој грађевини припрата бити претворена у покривен али отворен трем, задржавајући иначе исту конструкцију горњег строја. Слепа купола, коју тај горњи строј припрате у *Бањи* носи, свакако је претеча свих оних кубета која се, у разним облицима, појављују на припрамама цркава „моравске“ епохе и штета што је овде на *Бањи* реконструкцијом упропашћена.

Кровни део на овој цркви, био је обрађен као на спрегу две крстообразне грађевине (уписане у правоугаоне основе) и источни део је вероватно имао угаоне просторе (између кракова крста), покривене засебним нижим крововима. Сада су пак ови делови обухваћени под општи двосливни кров са бродом храма.

Од интересантнијих детаља треба истаћи готски (али упрошћено) изрезане камене первазе горњих прозора на храму, као и неку врсту (исто тако упрошћенога) „романскога“ стила на порталу припрате.

НИКОЉАЦ.

Најзад ћемо завршити цео овај побожни пелеринаж по светој земљи, „колевци“ српске средњевијековне државе, посетом цркви *Св. Николе*, у мали Никољац код самога Бијелога Поља (сл. 1). Ставили смо на крај овај споменик, уопште изван сваког хронолошког реда, јер му ни приближно не знамо време постанка. Црква се помиње у XIV веку, али је постојала вероватно много раније (сл. 22 и 23).

Сл. 23. — Никољац, код Бијелога Поља.

То је једна тробродна базилика, којој је додана купола, и то додана на оријентални начин (грађевина при томе задржава споља базиликални облик — за разлику од хеленистичкога начина додавања куполе, код кога се горњи део базилике, испод куполе, претвара у крст). Сем тога купола је, као код приморских цркава, без коцкастога постоља, већ јој цилиндрични тамбур директно избија из двосливнога крова грађевине. Сама пак базилика је само у толико хеленистичкога типа, ма да је засведена, што има, за

овај тип карактеристичне, ретке и мале прозоре на средњем уздигнутоме броду. Бочни бродови су јој засведени сводовима са попречним пресеком од четвртине круга, као што је код ђаконикона и протезиса на *Жичи* и на средњем храму у *Пећи* — и код бочних бродова грчких базилика у *Еулиди* и *Паљани*.⁷ И ако је Грчка (која има врло много хришћанских базилика) могла дати потстрек и пример за изглед нашега споменика, ипак је вероватније да нам је у Лим овај облик црквене грађевине послало Јадранско Приморје, ма да у овоме, колико нам је познато, нема баш директних примера за истоветну концепцију.

Овим је (заједно са чланцима у ранијим — V и VII—VIII — књигама овога часописа) завршен преглед архитектонских споменика из средњег века, које сам ја у Полимљу обишао и снимио.

Александар Дероко.

RÉSUMÉ

Les églises et monastères de l'époque des Nemanic à Polimlje.

M. Alexandre Deroko, chargé de cours à la Faculté technique de Belgrade et architecte donne dans cet article une courte description architectonique et signale les principales caractéristiques techniques des onze édifices ecclésiastiques de styles divers, qui se trouvent dans la vallée du Lim, entre Berane et Priboj, et qui datent pour la plupart de l'époque de la dynastie des Nemanic, du XII-e au XIV-e siècle. Cette description et cette étude comprennent les églises et monuments suivants:

Djurdjeve Stupove et Šudikova à Budimlje (Berane); Zaton, Majstorovina, Kumanica et Nikoljac à Bijelo Polje; Davidovica (Brodarevo) entre Bijelo Polje et Prijepolje; Padež et Mileševa à Prijepolje; Saint Djordje—Orahovica ou Mažić et Saint Nikola—Banja à Dabar (Priboj).

⁷ G. Millet, *Ecole greque*, стр. 33.